

РЕЦЕНЗИЯ

за дисертацията на доц. д-р Татяна Батулева

"Особености на съвременните феминистки теории на различието" за придобиване на научната степен "доктор на философските науки"

от проф. дфн Иванка Райнова (ИИОЗ-БАН)

1. Общо описание на дисертационния труд

Предложеният от доц. д-р Татяна Батулева дисертационен труд в обем от 233 стандартни страници, се състои от увод, седем глави, заключение и библиография, като освен това са приложени списък със 16 публикации по темата и самооценка на приносите. Темата отговаря напълно на профила на секцията и по специално на шифрите 05.01.01 по "История на философията" и 05.01.15 по "Съвременни философски идеи".

Всички формални изисквания, посочени в чл. 12 от ЗРАСРБ, както и в чл. 35, 37, 38 и 39 от Правилника по прилагане на ЗРАСРБ са изпълнени, доколкото доц. д-р Батулева притежава образователната и научна степен "доктор", приложен е дисертационен труд заедно с автореферат и, което е може би най-важното – не само от формална, но и от съдържателна точка – дисертацията с нищо не повтаря темата и съдържанието на представения преди години текст за придобиване на образователната и научна степен "доктор", нито пък хабилитационния труд.

2. Съдържателно описание и приноси

Ще се концентрирам върху основното изискване, въз основа на което следва да се оценява настоящия дисертационен труд за придобиване на научната степен "доктор на науките", залегнал в закона като основно изискване, а именно че той "трябва да съдържа теоретични обобщения и решения на големи научни или научноприложни проблеми, които съответстват на съвременните постижения и представляват значителен и оригинален принос в науката" (Чл. 37 от ПП на ЗРАСРБ).

Няма съмнение, че избраната от доц. Батулева дисертационна тема за различието третира не само един от основните проблеми на съвременната феминистката теория, но и това, което след Хайдегер се счита изобщо за най-важният проблем от гледище на т.нар. фундаментален въпрос на философията (*die Fundamentalfrage der Philosophie*). Хайдегер разбира се не е първият, който тематизира въпроса за различието, напротив, самият той показва, че от самото начало на зараждане на философията този проблем е стоял в чертежа на нейната основа (*Grundriss*) като разполовяващ основата процеп (*Riss im Grunde*), без обаче да е бил осъзнат и поставен въпроса за *различието като различие*, тоест като *Sache des Denkens*. Затова Франсоа Ларюел, бащата на не-философията, с цитат от който доц. Батулева не случайно започва дисертацията си, твърди в редица от своите трудове, че спецификата на философията се състои в това, че тя се основава върху едно изначално решение (*décision*) което е разполовяване (*scission*), или както би казал Хайдегер *Entscheidung als Scheidung* (решение като разединение). Как това различие, срещащо се в най-разнообразни варианти в хода на историята на философията, следва да се интерпретира, дали може и трябва да се преодолее, е въпрос, който ще занимава цялата пост-Хайдегерова мисъл начело със Сартр, Левинас, Мерло-Понти, Рикьор, Делюз, Гатари, Дерида, Ларюел и др. Доколкото тези автори концентрират вниманието си предимно върху онтико-онтологическото различие или това между идентичното и различното, между Аза и Другия, проблемът за различието между половете или се игнорира от тях, или отстъпва на заден план. Едно от малкото изключения във философията от първата половина на 20 век е творчеството на радетелката на съвременната феминистка философия Симон дьо Бовоар, която разкрива в частност механизмите на (зло)употреба с различието, довеждащи до изключване и патриархална доминация над жените, тема която е частично засегната в дисертацията чрез критичния поглед на привърженичките на постфеминизма и диференциалисткия феминизъм.

С тази централна и за философията, и за феминистката теория тема трудът на доц. Батулева "Особености на съвременните феминистки теории на различието" идва да запълни не само една голяма празнота в българската

философска и научна мисъл, както скромно отбелязва авторката, но и се вписва в една полемична проблематика, върху която от десетилетия непрестанно се спори. Да се мисли различието като различие с оглед на половете, в двойния смисъл на пол (sexus) и джендър (genus), означава всъщност да се продължат Хайдегеровите и пост-Хайдегеровите усилия в една посока, която играе ръководна роля в съвременните феминистки и джендърни изследвания по цял свят, без обаче винаги да се осъзнават и артикулират философските корени на проблема. В този смисъл самият избор на тази тема, нейната международна значимост и актуалност, както и фокусът, който се поставя върху особеностите на различието във философски и феминистки план, е вече съществен принос на дисертационния труд. Оттук нататък въпросът е как авторката подхожда към тази необятна тема и какви са конкретните ѝ приноси?

Според мен доц. Батулева прилага един много удачен и плодотворен подход за ограничаване на тази необятна проблематика, като е избрала да я изследва чрез произведенията на най-емблематичните представителки на т.нар. *difference feminism* – Люс Иригаре, Силивиан Агасински, Рози Брайдоти, Керъл Гилигън и др., – както и чрез анализиране на различието през призмата на едни от най-ожесточените дебати, каквито са тези за майчинството и паритета. В хода на изследването се споменават и много други авторки и автори, което придава на изследването енциклопедичен характер. Оригиналноста на избрания подход е, че се свързват представителките на диференциалния феминизъм, за които поотделно доста е писано, по един уникален начин, позволяващ да се открият чрез сравнителен анализ както общите, така и специфичните моменти в техните интерпретации на различието. Оттук може би най-съществения принос на дисертацията е, че за пръв път предлага едно по-цялостно представяне на феминистките концепции за различието в континенталния философски дискурс.

Ако трябва да посоча в синтезиран вид други важни приноси на дисертационния труд, ще отбележа следните няколко, без да претендирам за изчерпателност.

Доц. Батулева издига новаторската теза, че феминистките теории за различието са "реализиране на деконструктивисткия проект за достигане до

'парадоксалното значение' на релацията между същото и другото" (218). Тази теза аргументирано е доказана чрез анализа на разнородни похвати за деконструиране на патриархалните ценности и структури, както и за онагледяване на перформативните начини на използване на деконструкцията, даващи възможност за създаване на собствен женски стил на изразяване, писане и съморализация, а също и на стратегии за постигане на определени женски права.

В първа глава авторката предлага не само едно детайлно представяне на възгледите на Люс Иригаре, но и един диференциран прочит на концепцията ѝ за различието, какъвто у нас досега никой не е правил. Една от централните тези на доц. Батулева, която се вписва отлично и в някои от най-новите изследвания върху френската авторка, е че упреците за "затваряне в еднополова вселена" отправени към нея са валидни може би за първия етап в творчеството ѝ, но не и в цялостен план. Твърдението на Батулева, че диференциализмът е "опит за интегриране на всички аспекти на женската опитност като път към обогатяване на човечеството като цяло" (стр. 34), бива убедително обосновавано чрез анализа на концепцията за междудвамието у Иригаре. Този прочит бива продължен и обогатен в четвърта глава с концепцията на Роза Брайдоти, която запазва фундаменталната мъжко-женска определеност, но за разлика от тезата за двусубектната култура у Иригаре и "смесеното човечество" у Агасински, изгражда своята визия за различието върху теорията за номадния субект, чийто подвижен и ризомен характер дава възможност както за противопоставяне на наложените от мажоритарния субект норми, така и за предпазване от изкушението да формира своя мажоритарна общност.

Чрез сравнителен анализ Батулева откроява във втора глава много ясно общото и различното в концепциите на Иригаре и Агасински. Подобно на Иригаре, Агасински акцентира върху властовите отношения и последици от Фройдовата теория, която при описанието на пола избира мъжки характеристики, липсващи у жената. С цел компенсиране на липсващото някои феминистки, към които Агасински причислява Иригаре и Бовоар, се стремят към безкритично присвояване на приетите за универсални мъжки ценности и

модели, като по този начин затвърждават наново йерархията мъжко-женско, субект-обект, активност-пасивност. Критиката на Агасински срещу Бовоар е предадена детайлно от доц. Батулева, така че в нея познавачите на авторката на *Вторият пол* ще открият несъмнено както груби грешки и недоразумения, така и някои основателни аргументи, свързани с негативното схващане на майчинството у Бовоар, които в действителност не са особено оригинални, доколкото са изказвани и от други авторки, преди Агасински.

В трета глава, посветена на интерпретациите на различието в етиката на грижата, прави силно впечатление диференцираният прочит на Батулева по отношение на Керъл Гилигън. Както е известно, някои феминистки упрекуват Гилигън в есенциализъм, във възприемане на Фройдовата схема за Едиповия комплекс като източник на различието между женската и мъжката психика, както и в робуване на джендърни стереотипи. Срещу подобни интерпретации и, в частност, срещу обвинението, че етиката на грижата създава представа за жената като напълно отъждествила се с позицията на жертвата и себеотрицанието, Батулева възразява като предлага следната интерпретация: "Важното в случая, според нас, е това 'друго отношение към справедливостта': то показва, че дори и когато обвързва етиката на грижата с 'женската природа' и я ситуира в рамките на патриархалността, Гилигън не я превръща в опозиция на етиката на справедливостта. Тя по-скоро разширява обхвата на тази справедливост, предлагайки друг поглед към нея: поглед, в основата на който стои един различен глас. Така че дори и в тълкуването си като 'женска етика' етиката на грижата вече прави опит *да прекрачи отвъд* рамките на типичното за патриархалния модел полово диференцирано конструиране на връзката с другия и разделението 'женско=грижа'/ 'мъжко=справедливост'" (стр. 78). Другият приносен момент на Батулева в интерпретацията на етиката на грижата е ситуирането ѝ въз основа на спецификата на "женския глас" между диференциалисткия феминизъм на Люс Иригаре и теорията за номадния субект на Рози Брайдоти, като показва, че "с тезата си за различен морален глас

тя [етиката на справедливостта] съдейства за обогатяване на възможните модалности на връзката с другия" (стр. 86).

Това схващане бива пояснено и доразвито от Батулева в четвърта глава, посветена на един от най-интересните (поне от моя гледна точка) модели на феминистките теории за различието, а именно на споменатата по-горе концепция на Рози Брайдоти за номадния субект. Един от въпросите ми към Брайдоти, с която бяхме стипендиантки преди години в Института за изследване на човека, беше: по какъв начин тя успява да съчетае два, на пръв поглед доста различни модела, макар и притежаващи общи източници, като този на Люс Иригаре, за чиято последователка тя се счита, и този на някои постмодерни философи като Делюз и Дерида. Тук не мога да навлизам в детайли, но трябва да подчертая, че тъкмо този проблем намира ясен отговор от страна на Батулева, която показва как Брайдоти съчетава "ставането миноритарен" (Делюз и Гатари) с концепцията за качествените изменения и креативността у Иригаре: "Ако 'ставането-номад' като процес на движение към себе си, се родее със 'ставането-миноритарен' на Делюз, то в обясненията на Брайдоти за разликата между качествено многообразие и количествена множественост долавяме влиянието на Люс Иригаре и размислите ѝ за различието. Да си припомним, че Иригаре оспорва тезата за превръщането на количествените изменения в качествени, защото превръщането на качественото различие във функция на количеството лишава това различие от автентичност. Брайдоти споделя възгледа, че 'ставането-миноритарен', или 'ставането-номад' засяга всички, но, поради опита от собствената си маргинализация, жените се приспособяват по-лесно към него" (стр. 111-112). Нещо повече, тъкмо флуидността на женското позволява генерирането на взаимно свързани креативни сили, чието разгръщане води до качествени промени и до прекодиране на субекта (стр. 106).

Особено впечатляващо е синтетичното представяне, което авторката осъществява в предходната, пета глава, по отношение на споровете относно паритета, като излага разностранните възгледи на двадесетина видни

феминистки. Тук не мога да се спра по-подробно на тези дискусии, затова ще посоча само, че сравнителният анализ на позициите на Джоан Скот, Силвиан Агасински и Жьоновиев Фрес е не само оригинален, но и позволява на Батулева убедително да докаже, че "един от философските приноси на феминизма в борбата за установяване на паритета е осмислянето по нов начин идеята за универсалното", доколкото то става конкретно, от една страна, и същевременно вътрешно диференцирано, от друга (стр. 150).

Специално трябва да се изтъкне приносът на Батулева в шеста глава за систематизиране на разнородните схващания за майчинството от страна на Бовоар, Иригаре, Кръстева, Агасински, Бадентер, Гриър и др., което дава възможност за една панорамна реконструкция на дебатите от средата на 20 в. до наши дни. В тази глава, както и в предишните, проличава симпатията на Батулева към възгледите на Люс Иригаре, които тя счита за особено евристични както по отношение на тази сложна и остро дебатирана проблематика, така и по отношение на разбирането на женската специфика и нейната роля в общочовешки план: "Иригаре" – подчертава Батулева – "говори за жените като за по-релационни създания, притежаващи способността да се проецират извън самите себе си, да се грижат за децата, за възрастните, за най-онеправданите. Вътре в себе си те вече са *битие-с-другия и за-другия*. Схващането, че жените са битие-с-другия, че по-успешно съчетават два регистъра (дух и тяло; частно и публично) се споделя дори и от тези, които продължават тезата на Бовоар за 'майчинството като закотвяне в материалното' (Бадантер)" (стр. 203).

Последната седма глава, "Различие и битие-с-другия", притежава множество достойнства, но тук ще се спра само на някои моменти, които имат очевиден приносен характер.

Проблемът за жените, превърнати в обект и стока, е една древна тема. Един от приносите на Батулева в това отношение е, че тя съумява да систематизира някои от основните философски и феминистки концепции, третиращи експлицитно този проблем, и да покаже чрез актуални примери и дебати актуалната му острота и значимост. Оттук тя поставя и въпроса за признанието на жените, като разкрива парадокса вътре в самите феминистки

концепции, които опитвайки се да деесенциализират половите различия и да разчупят патриархалните стереотипи за полова идентичност, базиращи се на хетеросексуалната матрица, премахват жената и женския субект, като изпадат оттук в конфликт с претенциите за освобождение, признание и солидарност. Батулева онаглеждава този вътрешен конфликт като се позовава върху Брайдоти: "Парадоксът 'жена', за който говори Рози Брайдоти, създаден от факта, че, от една страна, върху това понятие е изграден целият феминизъм, а от друга, че то е подложено на сериозна критика от средите на самите феминистки, става повод за философско осмисляне на солидарността, което, заедно с рефлексите за включващото универсално, е един от приносите на феминистките теории на различието" (стр. 208).

Накрая искам да подчертая няколко качества на дисертацията, които имат по-общ характер. На първо място, за разлика от много други дисертации представеният труд не е сурово нахвърлен материал, а солидна разработка, впечатляваща с оригинални сравнителни анализи и с ясно изложени позиции. Това се дължи до голяма степен на факта, че доц. Батулева владее отлично френски, превеждала е трудове на такива изтъкнати имена в изследваната област като Люс Иригаре и Жак Дерида, и е чела авторките и авторите, за които пише, в оригинал. Същевременно тя познава отлично и актуалните феминистките преводи и дискусии в България, което се вижда от позоваването върху интерпретациите на някои български изследователки (виж напр. трета глава). Особено внимание заслужава и фактът, че тя оставя разглежданите авторки да говорят със свой глас, като се опитва да посочи най-силните страни от тяхната аргументация, а не да ги заглушава със собствения си глас, с критика и атакуване на слабостите и/или изопачени тълкувания, както това става в някои наши и чужди изследвания. Следва да се отбележи също така строгата структура, в която са подредени основните тези на спорещите страни във феминистките и постфеминистките теории на различието, което придава не само яснота на изложението, но и онаглеждава индивидуалния подход на доц. Батулева. И не на последно място, за този завършен вид на дисертацията допринася и фактът, че части от нея са били вече обсъждани като планови работи и доклади на

конференции, като са взети пред вид всички направени препоръки, включително и от вътрешното обсъждане.

3. Критични бележки

Нямам критични бележки, което съвсем не значи, че моите виждания съвпадат с всичко казано в дисертацията. В контекста на темата за различието, бих казала, че между вижданията на доц. Батулева и моите съществуват разбира се и различия. Но това е нормално и съвсем не засяга значимостта и приносите на предложения труд. Като препоръка мога да посоча, че в една бъдеща публикация, която силно се надявам, че авторката ще реализира в най-скоро време, следва непременно да се уеднакви формата на цитиране.

4. Заключение

Предвид фундаменталната значимост на темата на дисертацията за съвременните философски и научни изследвания, на острата ѝ актуалност, на оригиналния подход, както и на конкретните съществени приноси, посочени по-горе, няма съмнение, че всички изисквания по чл. 37 от ПП на ЗРАСРБ са изпълнени. Поради това давам положителна оценка на дисертацията на доц. Татяна Батулева "Особености на съвременните феминистки теории на различието" и предлагам да ѝ бъде присъдена образователната и научна степен "Доктор на науките" в професионално направление Философия.

София, 28.07.2018

Проф. дфн Иванка Райнова